

GER GROOT

**PAPIER
VERWERKENDE
INDUSTRIE**

LEZEN ALS
BEROEP

Ambo | Amsterdam

Inhoud

Inleiding – Het wilde lezen 9

Een imaginair universum is snel geschapen

- Echte fictie 21
- Doen alsof 23
- Eigen hart 25
- Kleur 27
- Perzische drank 29
- Factotum 31
- K-woord 33
- Poort 35
- Zestien 37
- Eva 39
- Snelweg 41
- Knobbeltje 43
- Javed 45
- Boekenplank 47
- Het onverdraaglijke 49

Voor een romanlezer hoeft er niets te worden opgeschort

- Cliché 53
- Naar de letter 55
- Sarah 57
- Misverstand-mail 59
- X 61
- Beelden 63
- Details 65
- Ongeloof 67
- Verlangen 69
- Zetwerk 71
- Tijd 73

Marta 75
Snob 77
Papegaai 79
Transformatie 81

Organisch is de wereld, maar de literatuur is een constructie

Don 85
Bibliotheek 87
Cycloop 89
Sterven 91
Olympia 93
Tertium 95
Bewondering 97
Fragment 99
Papieren helden 101
Duistere liefde 103
Tranen 105
Rijm 107
Noblesse 109
Oorlog 111
Ooilam 113

Sinds bisschop Ambrosius lezen wij zwijgend

Sterfhuis 117
Klassieken 119
Huiskamer 121
Dorp 123
Hema 125
Levenservaring 127
Armoelezen 129
Wroegend geluk 131
Materie 133
Naïviteit 135
Muziek lezen 137
Valsemunters 139
Schuld 141
Thuishkomst 143
Roeach 145

Overrompeld worden we nooit alleen maar door onszelf

Hopsasa 149
Aflaat, absolutie 152
Middenin 155
Eponiem 157
Theologie 160
Vuiltje 162
Snik 164
Kinderpartij 166
Iets goeds 169
Hardop herlezen 171
Aap 173
Melk 176
Kultuur 178
Globes 181
Woede 183

Lezen doe je niet straffeloos

Engelen 189
Boekherinnering 192
Het woord is echt 195
Autodidact 197
Heksenjacht 199
Vreemde taal 202
Madeleineboek 204
Rok 206
Beproeving 208
Brels apen 210
Alvaro 212
Plezier 214
Na IJsland 216
Antigone 219
Einde 222

Bronnen en verantwoording 225

Inleiding

Het wilde lezen

Lezen is een van de minst opvallende dingen die een mens kan doen. Er komt geen geluid en nauwelijks beweging aan te pas. Alleen de hand beschrijft af en toe een kleine boog om de bladzijde om te slaan. Verder niets, of het zou de lichte schommeling moeten zijn waarmee mensen zoals ik tijdens het lezen hun bovenlichaam heen en weer laten wiegen. Beschouw het als de tegenhanger van de voor- en achterwaartse buiging van orthodoxe joden bij het reciteren van hun heilige geschriften.

Dat is ongetwijfeld irritant voor wie het mee moet maken. In openbare gelegenheden moet ik bij het lezen mijn lichaam voortdurend tot stilstand dwingen. Vreemd genoeg komt dan juist de rust mijn concentratie verstoren. De lezende geest splitst een klein deel van zichzelf af om zijn eigen uitwendige verschijning te observeren: houdt de romp zich nog wel stil? Het allerlaatste wat deze lezer geven wil is openbare aanstoot.

Of is het de angst zich belachelijk te maken? Dat risico loopt een lezer in de publieke ruimte hoe dan ook. De wereldvreemdheid waarmee hij zich uit zijn omgeving teruggetrokken heeft wekt licht de spot op. Het boek isoleert en dat krijgt snel iets hooghartigs. Helemaal ongelijk heeft de publieke aanstootnemer dus niet. Het lezen kán een zwijgende vorm van agressie zijn, van hetzelfde soort als waarmee gebelgde echtelieden zich in bed slapende houden.

De gekromde rug is de frontlijn van die agressie. In foetushouding weert de gesimuleerde lezer de wereld af, in een bijna roerloos uitgevochten oorlog van wederzijdse antipathie, waarin er voor lezen steeds minder ruimte blijft. Zoals er nog nooit een filosoof is geweest die dacht zoals Rodin meende dat het moest, zo straalt ook de lezer die krampachtig voorgeeft 'lezer' te zijn in werkelijkheid het tegenovergestelde uit.

Dan wordt het boek een toneelattribuut: even fake als het klapper-tjespistool van de acteur. Ook voor de lezer zelf verschijnen er op de

bladzijden geen woorden meer, maar alleen nog grijze vlakken, die voor de theatrale werkelijkheid volstaan. Het boek is een teken dat zegt: kijk de lezer eens lezen! Maar diens blik dwaalt inmiddels niet-begrijpend over de pagina, die hij daarom keer op keer moet overlezen.

Wat geldt voor een vijandige omgeving, geldt net zo voor de bewondering. Ook de behaagzucht die de blik van de omstanders wil vangen, bedient zich graag van het boek. In plaats van wapen wordt het de late erfgenaam van het achteloos verloren zakdoekje of van de waaier. Over zijn bovenrand heen laten zich goed zwoele blikken werpen. Het meesterstuk van het gesimuleerde lezen is het boek dat – al dan niet met opzet – ondersteboven in de handen ligt.

Heb ik ooit zó een boek gelezen? Dat moet dan lang geleden zijn geweest. Lezen in publiek doe ik bijna nooit meer. Het is een aangelegenheid geworden voor de binnenkamer: het werkvertrek waar het bureau en de leesfauteuil staan. In kasten houden de boeken de wacht als het gezelschap dat ook Montaigne al zo graag in zijn toren opzoekt. Hij kleepte zich er speciaal voor in zijn zondagse kleren; zelf vrees ik daarvoor te zeer een kind te zijn geworden van de informalisering. Ik verkeer met hen in een intimiteit die mij zelfs het schommelen van mijn bovenlichaam niet kwalijk neemt, zoals ik ze hun statigheid niet verwijt.

Want iedere opgeruimde boekenkast krijgt vanzelf iets eerbiedwaardigs. Hier staan ze toch maar, de vruchten van de menselijke geest, in ordelijke rijen te wachten op het moment waarop ze de lezer mogen verrijken. Hier passen ontzag en stilte, de klassieke attributen van de bibliotheek, die hét symbool is geworden van geleerdheid en hoge cultuur. Ze vormt het ideale decor van praatprogramma's met een diepere pretentie en deskundigen die zich graag in de rug gedekt weten.

Zo keert de intimiderende aanmatiging van het boek opnieuw terug: nu niet in de handen van de lezer maar als de achtergrond van zijn verschijning. In beide gevallen zijn zij het teken van wat niemand op het eerste oog kan zien: de rijke binnenwereld van wie zich met hen van de ongeletterdheid onderscheidt. In de onvermijdelijke vraag van de bezoeker of hun bezitter ze ook werkelijk allemaal gelezen heeft, strijdt de verplichte ironie met de onwillekeurige bewondering, die meestal het pleit wint.

Want hoe alarmerend de krantenberichten over ontleding en de neergang van het boek jaar in jaar uit ook mogen zijn, aan het aanzien

van dit allerhoogste cultuurgoed dragen zij alleen maar bij. Het ontzag waarop de lezer bij voorbaat al kan rekenen, verdient hij nu eens te meer als de standvastige cultuurverdediger die op zijn post blijft tegen alle beschavingsverval in. Hij stáát voor civilisatie, wanneer hij – letterlijk – voor zijn boekenkast staat.

Daarom is het boek zo'n machtig wapen in de strijd van het prestige. Wie geletterd is mag dan soms beschimpt worden om zijn 'boekenwijsheid', meestal heeft hij toch het laatste woord – al was het maar omdat hij over zovél woorden beschikt. Onverlet de vraag of dat hem per se wijzer maakt, kan hij zijn wijsheid in ieder geval breder stofferen. Wat geschreven staat, heeft nog altijd een bijzondere autoriteit – ook al wordt het boek daarin steeds meer beconcurrerd door de A4'tjes van het McKinsey-rapport, het sociologisch onderzoek en de aanbevelingen van het IMF. Gezag heeft wat van papier is – en het papier is op zijn beurt geduldig.

Dat laatste meent – en hoopt – althans de boekenlezer. Want het geduldige papier, dat rustig het moment afwacht waarop zijn gelijk zal blijken, is bij uitstek dat van het boek. Misschien is A4 eenvoudigweg te groot om te bewaren, op zijn beurt alleen nog overtroffen door de extreme vergankelijkheid van de kranten. Gaan de laatste al op de dag na verschijning de kattenbak of de recycling in, de eerste worden op zijn duurzaamst jaarlijks geruimd uit de administraties en archieven. Als ze geluk hebben worden ze op microfilm gezet of bewaard als digitale bestanden. Tot in het extreme verkleind gaan zij vervolgens een virtuele maar ook tamelijk onzichtbare oneindigheid tegemoet.

Pas de handzamere formaten van het *in-quarto*, *in-octavo* en *in-duodecimo* lenen zich werkelijk voor de toonbare duurzaamheid van het boek. Daar staan ze op mijn boekenplanken de eeuwigheid uit te stralen die mij via hen met Montaigne verbindt. Toegegeven, er zijn enkele grotere tot zéér grote formaten bij, die voor elke opruimwoede immuun blijven. Maar zij zijn de uitzonderingen op de regel, zoals ook het vluchtige pocketboek strijdt met de wet van omgekeerde correlatie tussen formaat en bekliving.

Toch hebben juist de allerkleinste boeken en teksten de hoogste prentie van eeuwigheid. De hele Koran geschreven op één rijstkorrel, de hele Bijbel in een boekje dat past in een vingerring: het zijn de paradoxale uitersten waarin de nulgraad van het boek in zicht komt, precies op het moment waarop de betekenis ervan een bijna kosmische omvang aan-

neemt. Op wat menselijker schaal zie ik in mijn boekenkast op de plank met kleinste boekjes de vrome werkjes staan die zijn overgeërfd uit de boedel van het katholieke familieverleden: volksbijbeltjes, gebedenbundels, missaaltjes en heiligenverhalen. Ze halen niet eens het in-duodecimo maar gaan al generaties mee – sinds jaren ongelezen, als de zwijgende getuigen van wat ooit een universum barstensvol betekenis was.

Misschien waren zij ook in de tijd waarin zij wél gelezen werden al niets anders dan getuigen. Niet van het verleden, maar van een eeuwigheid. Want hebben deze boekjes, die eruitzien als kleine zwarte doodskistjes, hun lezers ooit iets nieuws willen leren? Sprong er, wanneer hun foedraal werd afgestroopt en het voorplat als een dekseltje werd opgelicht, enig woord uit tevoorschijn dat de lezers verraste? Of herhaalden zij slechts eindeloos wat ook zij allang wisten?

Hun lezen werd een eindeloos herlezen van wat altijd al als waarheid had gegolden: niets nieuws maar iets eeuwigs, dat eigenlijk niet meer gelezen hoefde te worden. De inhoud resoneerde in de hoofden terwijl de blik de regels volgde waarin diezelfde inhoud schriftelijk was neergelegd. Het lezen werd een geruststellend ogenwiegen dat de eeuwigheid van alles onderstreepte doordat niets erin meer ooit verraste.

Op de middelbare jezuietenschool van mijn jeugd was er nog één pater die met regelmaat breviede. Langzaam liep hij de binnenplaats op en neer, verdiept in de religieuze oefening van zijn gebedenboek. Aan verstand en eruditie ontbrak het hem zeker niet. Onderwijzers waren in die tijd nog halve geleerden en zijn koppige verzet tegen de vernieuwingsdrift van die dagen pleitte misschien des te meer voor zijn intellectuele onafhankelijkheid. Zijn breviergewoonten waren daarvan het zichtbare teken. Ze staken schrill en misschien zelfs enigszins militant af tegen de verlichte moderniteit die in die jaren nogal rumoerig baan brak.

Want die honger naar vernieuwing vroeg om een ánder soort lezen. Het moest een avontuur van kennis en ontdekking zijn, nieuwe werelden openen en waarheden blootleggen van een steeds verder voortschrijdende wetenschap. Nooit heeft die zich in die jaren zo indrukwekkend aan mij getoond als toen de biologielerares een eerder gegeven les bleek te moeten herroepen. Onderzoek had nieuwe feiten aan het licht gebracht, naar ik meen over het uitsterven der dinosaurïërs. Dát was kennis, dát was wetenschap. Met bijna fysieke opwinding voelden we ons ooggetuigen van het oprukkende wetenschapsfront.

Zo ontvouwde zich in mijn middelbareschooltijd gaandeweg een universum van wetenschap en ervaring waarvan het boek de schatkamer was. De natuurkennis vormde daar – in die jaren van studietwijfel: fysica of toch liever filosofie? – maar één kant van. De literatuur kwam er al snel bij, als een minstens zo uitgestrekt continent van boeken die ik ooit allemaal zou lezen. Ik kocht mijn eerste roman van Hugo Claus, door Kees Fens in *de Volkskrant* de hemel in geprezen. En ik wendde me, na teleurgestelde ruggespraak met mijn leraar Nederlands, naar Hella Haasse: *De scharlaken stad*, *De tuinen van Bomarzo* en vooral *Een nieuwer testament* – de nogal onbekend gebleven roman waarvan ik pas tientallen jaren later zou ontdekken dat die ook háár favoriet was.

Deze gretige ontdekkingsstocht had geen geduld met de langzaam-aan lachwekkend geworden lees oefening die slechts obsoleete waarheden herhaalde. Hij moest en zou resoluut modern zijn en had haast. Pas veel later zou ik ontdekken dat juist deze botsing met de wegdeemsterende premoderniteit een van de fascinerendste denkopgaven voor diezelfde moderne geest vormde.

Met het overlezen van het bekende en de overgave aan de formules daarvan heeft het verlichte lezen meer van doen dan het veelal wil onderkennen. Het draagt nog altijd iets met zich mee van het bidden waarmee het in de Europese geschiedenis zo hecht verbonden is geweest. Zoals het brevier wacht op goddelijke verlichting, zo staat ook dit lezen in afwachting van iets wat nog niet aanwezig is maar wel al rondwaart, en zich zal tonen wanneer de geest het licht ervan ziet. Daarvoor is ook het moderne lezen tot herlezen bereid, minstens zolang het inzicht uitblijft en in afwachting daarvan, of – omgekeerd – om de opgetogenheid van het doorbreken ervan opnieuw te beleven.

Ook dit lezen keert de blik naar binnen om voor dat licht de ruimte vrij te maken, in de stilte van het studeervertrek dat ik eerder de ‘binnenkamer’ noemde. Dan zoekt de moderne lezer op zijn beurt in het bekende het nieuwe, dat als een onverwacht strijklicht over de letters valt en daarin een verrassende betekenis zichtbaar maakt. Het is een meditatief soort lezen, dat maar wat rondrommelt in en door en over de tekst waarmee het bijna vervloeit. Het wil niets meer en precies daarom valt alles het toe.

Dit soort lezen is wellicht het best verbeeld in de klassieke scène van de annunciatie, het trefzekerste leesarchetype uit de geschiedenis van het christelijke Europa. De maagd Maria zit er half verrast, half ingetogen

bij terwijl voor haar een engel verschijnt – en in haar handen heeft de schildertraditie een boek gelegd dat daaruit bijna wegglipt. Zover was de evangelist zelf nog niet gekomen. Bij Lucas is van een boek nog geen sprake, maar vanaf de middeleeuwen wordt de maagd Maria een lezeres.

Wat zij in haar hand houdt zou een gebedenboek zijn, zo willen de commentaren: een boek waarvan God de centrale figuur is in een geschiedenis waarin zij ook zo dadelijk een cruciale rol te spelen zal krijgen. In haar gebedenboek leest Maria in zekere zin de aankondiging van haar eigen drama. Het is alsof de hemelse bode die zij tegenover zich ziet niet van God is neergedaald maar als figurant uit het boek zelf tevoorschijn is gekomen. Zo wordt de annunciatie de eerste *mise-en-abîme* in de boekgeschiedenis en Maria het symbool van iedere lezer die ontdekt dat het boek dat hij in handen heeft over hém gaat, zijn leven verandert, zijn bestemming aankondigt en hem roept. Wie, ik? Ja, jij.

In die hoop neemt de lezer steeds weer opnieuw het boek ter hand dat hij gaat lezen, al is het het tienduizendste. Altijd vormt het een belofte, en wanneer deze onverhoopt in dít boek blijkt te worden ingelost, is het alsof hij thuiskomt. Ieder woord verrukt, plotseling of soms in een aanzwellend crescendo, omdat het speciaal voor hém geschreven lijkt. Daarom laat zo'n boek zich eindeloos herlezen. Of de lezer allang weet wat er staat, doet er niet meer toe: al bij eerste lezing viel iedere syllabe immers precies op de goede plek, was het alsof de lezer al precies wist wat er komen zou.

Daarom herlees ik jaar na jaar sommige hoofdstukken, verzen, dialogen of passages uit de boeken die mij dierbaar zijn geworden. Ik ken ze grotendeels al uit het hoofd, maar wil ze zien omdat ik weet dat ik mij de tekst ondanks alles nooit helemaal tot de mijne zal maken. Wat ooit leesbaar was omdat het nog niet gelezen wás, moet gelezen blijven worden om steeds weer nieuwe diepten en betekenissen te laten zien. In het herlezen speel ik een vreemd verstoppertje met de woorden en met mijzelf. Zij zijn van mij geworden, maar om tot mij te kunnen blijven spreken, moeten ze ook buiten mijn geest toonbaar blijven, als iets wat nog steeds niet helemaal is uitgeput door mijn geheugen en begrip.

En dus komt er vanzelf een derde speler bij die die uitwendigheid nog eens versterkt: mijn stem. Ongemerkt wordt het herlezen een hardop lezen. Niet alleen de ogen volgen de tekst, maar ook de oren eisen hun aandeel. Want woorden zijn materie: dierbare vreemden die ik, kij-

kend en luisterend, steeds weer opnieuw moet leren kennen. Het lezen zoemt rond in de woorden die het koestert en streelt in een verliefd soort obsessie.

Dat gebeurt alleen met de schaarse boeken die even speciaal voor ons geschreven lijken als onze hartsgeliefde uitsluitend voor ons geschapen heet. De toevalsrekening weet wel beter, want alles in de wereld is lukraak en zou er onder een iets ander gesternte heel anders hebben uitgezien. Maar van dat realisme trekt de liefde zich niets aan, bij het boek al net zomin als bij de geliefde. Zij zijn van hem, voor hem bestemd, in een band die niets of niemand zal verbreken – of het moest de tijd zijn die alles ontbindt.

Meestal gaat het er in het lezen niet zo verliefd aan toe. De verwachting waarmee het nieuwe boek wordt opengeslagen, is al even ongewis als die van de blind date. In de meeste gevallen zal ze snel uitdoven en op de laatste bladzijde hoogstens nog wat zwakjes flakkeren – of zelfs dat niet. Teleurstelling is voor de lezer wat *acedia* voor de mysticus was. Het boek dat beklijft, is zo zeldzaam als een boekloze annunciatie.

Gewoonlijk verloopt het lezen dan ook in een nogal sloffende alle-daagsheid die van het bidden vooral de raffelende achteloosheid heeft overgehouden. De ogen volgen nog wel de regels maar van een gestaag groter wordende afstand. Niet omdat zij de inhoud al letterlijk zouden kunnen dromen, maar omdat die hen gaandeweg doet indommelen. Lezen is de bevoorrechte en vaak kortste weg naar de slaap, met het nachtkastje als stille getuige.

Alleen puritanisten kunnen daar bezwaar tegen hebben. Als het boek leeft met ons, dan zal het ons ook overal begeleiden. Het wordt de vanzelfsprekende compagnon wiens aanwezigheid wij nauwelijks nog opmerken, maar wiens afwezigheid we des te pijnlijker missen. In de trein zoeken we vergeefs naar de roman die we vergeten zijn bij ons te steken, in een ergernis die groter wordt terwijl de vertraging langer duurt.

Zo worden wij ondankbaarder jegens het boek naarmate het in ons leven een belangrijker plaats inneemt. Zoals lezen tot de onopvallendste bezigheden van het mensenbestaan behoort, zo is het boek een van de onopvallendste attributen ervan geworden. Het is altijd wel binnen handbereik; achteloos bladeren we erin omdat we niets beters te doen hebben. In de *horror vacui* die onze dagindeling tot op de laatste seconde volstouwt met nuttige bezigheden, is het gedrukte woord de stopverf waarmee de laatste naden worden gedicht.

Vermoedelijk neemt het percentage hartsboeken van een lezer recht evenredig af met de omvang van zijn boekenkast, eenvoudigweg omdat daaraan een numerieke grens gesteld is, ergens tussen de vijftig en honderd. Wanneer die inwendige boekerij vol is, kan er alleen maar iets nieuws bij komen wanneer er tegelijk iets afvalt. Ik ken mensen die volgens dat criterium ook paal en perk stellen aan hun fysieke boekenkast, die daarmee langzamerhand de exacte replica wordt van hun literair bewustzijn.

Mij is een dergelijke soberheid, een soort literair katharendom dat streeft naar de grootst mogelijke uitzuivering, vreemd. Bittere herinneringen heb ik aan die ene keer dat ik een boek van de hand heb gedaan – ik heb het altijd gemist. Sindsdien heb ik nooit meer afstand gedaan van enig werk, hoe onbenullig, nutteloos of overbodig het ook mocht lijken. Het resultaat daarvan was een almaar verder uitdijende boekenkast die niet het tabernakel van de wereld wilde zijn, maar het duplicaat van die wereld zelf. Alles moest gelezen, was gelezen of zou ooit worden gelezen: dat werd de geheime drijfveer van mijn leven.

Rond mijn twintigste begon ik boeken te lezen in het bewustzijn dat ik er achteraf iets over schrijven moest. Nog geen tien jaar later las ik al één nog om er iets over te schrijven – zo niet direct dan toch later, want in de letterenjournalistiek duikt ieder gelezen werk ooit wel weer in het geschrevene op. Zo viel mijn leven gaandeweg steeds meer samen met de tweedeling waarin Sartre zijn autobiografie verdeelde: *lire* en *écrire* – zij het dan dat beide elkaar met een lichte faseverschuiving grotendeels overlaptten. Het schrijven werd de echo van het lezen en mijn boekenkast het stille water waarin ik mij als Narcissus steeds meer weerspiegeld zag.

Wie vormde wie? De eerste de laatste, denk ik. Het toeval heeft grotendeels mijn leeswereld bepaald, en die bepaalde mij weer. Een paar zwaartepunten zijn erin te vinden: romans, mentaliteitsgeschiedenis, en natuurlijk de filosofie. Maar over het algemeen vulden mijn boekenkasten zich zonder enig vertoon van *intelligent design* en werden ze het bewijs van een literaire vraatzucht die al snel moest ontdekken dat boeken zijn als drakenkoppen. Voor alles wat verslonden werd diende zich het tienvoudige als nieuw weer aan.

Meer dan zo'n tweehonderd boeken jaarlijks kan zelfs een toegewijde veellezers in alle fatsoen niet aan. Met enig geluk kan ik voor mijn dood nog nét datgene de baas wat in mijn kasten nu al op lezing wacht. Maar de roep om een grotere discipline heeft weinig zin meer en zou de

tweede helft van mijn lezend leven alleen maar vergallen. Tegenover een onuitputtelijke boekenwereld capituleer ik liever niet voor mijn eigen eindigheid. De dood komt, hoe dan ook, te vroeg.

In februari 2002 begon ik wekelijks korte stukjes te schrijven over boeken, artikelen, liedteksten, alles wat leesbaar was en die week mijn aandacht had getrokken. Ze verschenen in *De Groene Amsterdammer* en groeiden in de loop der jaren uit tot een soort 'weekboek van een veellezers'. Het was soms lezen en schrijven tegen de klippen op, als in een soort papierverwerkende industrie, zoals Gerrit Komrij het werk van de beroepslezer al eens schijnt te hebben genoemd. Het lezen wordt een verpulpende machine, als er de eigenaardige passie niet was die van de lezer ooit een recensent gemaakt heeft maar evengoed zorgt dat die laatste een lezer blijft. De onverklaarbare opwinding die hij iedere keer ondervindt wanneer hij een boek ziet, opneemt en gaat lezen is zijn drijfveer en tegelijk zijn redding.

De criticus leest letterlijk met interesse: voor het boek én voor wat hij met dat boek moet doen. Hij kan zich na afloop geen stilte veroorloven en daarom is hij ertoe gedwongen zich een mening te vormen. Zoals fotograferen de blik voor de wereld scherpt, zo scherpt de besprekingsplicht de blik voor het woord. Het belang van de criticus is dus niet alleen in zijn eigen voordeel, maar ook in dat van het boek. Het wordt er ernstiger door genomen, sterker door beproefd maar na het doorstaan daarvan ook sterker bevonden. In weerwil van zijn ongunstige reputatie betoont een goede criticus zich het liefst enthousiast. Als hij knorrig of gemelijk is, dan is dat uit ergernis over de verspilde tijd en moeite, waarvoor hij op zijn beurt zijn lezers moet waarschuwen. Recenseren is de kunst schaarste te scheppen in een boekenwereld die van volte bijna uit zijn voegen barst.

Maar in *De Groene Amsterdammer* recenseerde ik niet. Ik las en schreef dóór op het gelezene, dat ik niet behoefde te beoordelen en veeleer als inspiratiebron mocht nemen. In deze bundel is samengebracht wat mij uit dat lezersweekboek het beste en het duurzaamste leek. Het waaiert uit naar vele kanten, maar wordt bijeengehouden door de ervaring dat leven lezen is, en het lezen iets levends. Als getuigenis daarvan is dit alles geschreven, voor lezers die op hun beurt die ervaring kennen. Mijn dank gaat in het bijzonder uit naar enkelen van hen: Sander Pleij, Pieter van Os, Michel van Nieuwstadt, Henk Hoeks en Haye Koningsveld.

Een imaginair universum is snel geschapen

Echte fictie

In 1989 publiceerde de Spaanse schrijver Javier Marías een hilarische roman over het leven aan een college in Oxford. Hij had daar enkele jaren als gastdocent gewerkt en omdat ook zijn hoofdpersoon een Spaanse gastdocent was, lag de conclusie voor de hand: *Aller zielen* was een sleutelroman. Plotseling begonnen Marías' voormalige collega's zich massaal in het boek te herkennen. Niet altijd tot hun genoegen.

Volgens Maarten Steenmeijer, hoogleraar Spaanse letterkunde en cultuur aan de Universiteit van Nijmegen, is dat vreemd. Die collega's, allemaal hoogleraren literatuur, hadden op grond van hun professie beter moeten weten, aldus Steenmeijer in zijn in april 2002 uitgesproken inaugurale rede 'Je sterft maar twee keer'. Een kleine tien jaar na *Aller zielen* had Marías in zijn boek *De zwarte rug van de tijd* al geschreven dat er een verschil bestaat tussen werkelijkheid en romanfictie – en terloops laten zien hoe je zo'n allersimpelste bewering met een beetje handigheid moeiteloos kunt opkloppen tot een heel boek.

Daarmee beginnen de problemen echter pas goed. Want ook Marías had er geen enkele moeite mee allerlei personen te identificeren die hem voor zijn romanfiguren hebben geïnspireerd. Hoe het met die wederzijdse doordringing van literatuur en realiteit dan wel precies zit, blijft in zijn boek een open vraag. Op gezette tijden herhaalt Marías simpelweg zijn uitgangstelling, met een hardnekkigheid die steeds minder op naïviteit en steeds meer op kwade trouw gaat lijken.

Het kunstwerk als wereld op zich is een bekend romantisch uitgangspunt en de literatuurkritiek loopt daar nog steeds achteraan. Een imaginair universum is bovendien snel geschapen, zo heeft de moderne filosofie laten zien. Je hoeft maar één ding in de werkelijkheid te veranderen en je hebt al een 'mogelijke wereld' die anders is. Ook Marías maakt daar dankbaar gebruik van. Aan het eind van *Aller zielen* trouwt de gastdocent, terwijl hijzelf, de schrijver, ongetrouwd is gebleven. Dat detail alleen al bewijst volgens Marías dat het boek een geheel eigen wereld beschrijft.

Gelooft hij dat zelf? Heeft het Oxford dat in zijn boek zo'n grote rol speelt, werkelijk niets met het echte Oxford te maken? Zou de lezer niet vreemd op moeten kijken, wanneer Marías daarin – pakweg – de Eiffeltoren had gesitueerd? Iedere roman, hoe 'fictief' ook, beschrijft een wereld die voor bijna honderd procent met de onze samenvalt. Dat is een wereld waarin madeleines een bepaald soort cakejes zijn, Denemarken een koninkrijk geweest is waarin iets aan het rotten was en windmolens niet hetzelfde zijn als reuzen.

Het aardige van literatuur, aldus Maarten Steenmeijer, is dat daarin van alles mogelijk is dat in de werkelijkheid niet kan. Ze moet ons aan het verwonderen brengen. Maar dat kunnen we alleen wanneer we zien hoe vreemd het is dat een ridder een windmolen bevecht alsof het een reus was. Wanneer de rest van Cervantes' wereld dus gelijk is aan die van ons, want alleen dan is er contrast en verbazing daarover.

Zo gaat het ook met boekpersonages. De meeste schrijvers spelen driftig leentjebuurt bij hun omgeving en voor de literaire beoordeling van een roman maakt het niets uit of al die vrienden, kennissen en vijanden daarin een beetje (of soms heel erg) herkenbaar blijven. Dan mogen we geloven in de fictie van het autonome kunstwerk. Maar een roman is ook nog iets heel anders dan literatuur. Hij beschrijft ook de wereld zoals ze is. Inclusief allerlei mensen daarin, zoals sommige lezers moeten ontdekken.

Wie redenen heeft om zich in een romanfiguur te herkennen, neemt geen genoegen met het romantische excuus van een schrijver die zegt een geheel eigen werkelijkheid te hebben geschapen. De Vlaamse couturière Ann Demeulemeester, die zich in de roman *Uitgeverij Guggenheimer* van Herman Brusselmans met naam en toenaam geschoffeerd zag, stapte daarom naar de rechter.

Ook Brusselmans wist in zijn verweer weinig beters te doen dan zich te verschuilen onder de rokken van het romantische schrijverschap en trok Marías' kwade trouw daarmee tot het einde door. Maar alleen in de fictie van de literatuur heeft zo'n belediging geen reële betekenis. De getroffene weet intussen wel beter, net als, heimelijk, de schrijver die zich drukt – en het intussen toch maar lekker heeft gezegd.

Doen alsof

Avontuurlijk schrijven is kenmerkend voor essayistiek, vond de commissie die in 2002 de P.C. Hooft-prijs toekende aan Sem Dresden. Diens werk voldoet daar in hoge mate aan. Wie de opstellen leest uit de bundel *Het vreemde vermaak dat lezen heet* kan dat beamen. Dresdens gedachten zwerven uit langs kronkellijnen die zelden terugkomen op het punt vanwaar ze vertrokken. De essays zijn een zoektocht waarop je vergeet waarnaar aanvankelijk het zoeken was, om uit te komen bij wat je niet verwachtte.

Ongemakkelijk is dat wel, want Dresden werpt vragen op die geen antwoord krijgen. Hoe zit het bijvoorbeeld met de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid waarover het in de openingsessays gaat? Dresden toont zich niet erg gecharmeerd van een literaturopvatting die zich alleen maar interesseert voor de manier van vertellen en niet voor de vraag wát er verteld wordt. Vlak daarvoor heeft hij de bijzondere betekenis van de Holocaust-literatuur beschreven en vastgesteld dat de daarin opgeroepen werkelijkheid onvoorstelbaar is – ook voor de literatuur.

Vervolgens constateert hij dat ‘de uiteindelijke zin van de literatuur in het geheel niet hoeft te liggen in het beschrijvend weergeven van werkelijkheid’, om vervolgens iedere biografische interpretatie van romans af te wijzen. Hij betaalt een fikse prijs voor zijn weerzin tegen dit soort voyeurisme, want bijna onvermijdelijk valt daarna het woord ‘intertekstualiteit’, dreigen ‘aard, bedoeling en kwaliteit der teksten’ geen rol meer te spelen en raken de letteren verliteraturiseerd.

Dresden onderkent dat, maar het vermurwt hem niet. Het gaat in de literatuur om het ontdekken van de symbolische lading van het verhaal, schrijft hij. Met als gevolg dat ‘ook de meest indrukwekkende documentaire verslagen niet tot literatuur worden gerekend... [Ze zijn] niet méér en zeker niet minder dan literatuur, zij zijn anders.’

Is dat waar? In *De binnenlanden* deed de Braziliaanse schrijver Euclides da Cunha in 1902 nauwkeurig verslag van de strijd die kort daarvoor in

het noordoosten van Brazilië gevoerd was tussen een religieuze sekte en het leger. Hij wilde zo precies en wetenschappelijk zijn, dat het boek begint met vijftig bladzijden geografische en botanische beschrijvingen van de omgeving, gevolgd door nog eens honderd bladzijden etnografische informatie over de plaatselijke bevolking. De strijd wordt tot in details historisch verantwoord weergegeven.

Zo'n tachtig jaar later deed Mario Vargas Llosa in *De oorlog van het einde van de wereld* hetzelfde, maar nu in de vorm van een roman. Dat betekent dialogen en uitgewerkte karakters in close-up, waar Da Cunha het moest laten bij brede (zij het niet minder levendige) panorama's. Is het ene 'literatuur' en het andere niet?

Misschien ligt de scheidslijn elders. De werkelijkheid kan nooit worden weggefilterd uit een literaire vertelling, wil die niet volkomen onbegrijpelijk worden. Maar we kunnen literatuur wel lezen op zo'n manier alsof die werkelijkheid er niet toe deed. 'Literair' wordt een boek dan op afspraak, waarbij we beloven het te lezen alsof het alleen naar Dresdens 'symbolische' betekenis verwees. Natuurlijk weten we wel beter. We weten dat de steden die genoemd worden werkelijk bestaan en de personages gemodelleerd zijn naar reële mensen, maar dat doet er dan even niet toe.

Hoe plausibel dat ook moge klinken, het lost het probleem niet op. Want een schrijver kan zich in zijn fantasiewerkelijkheid niet te veel bokkensprongen veroorloven zonder dat het opvalt. En als het opvalt, heeft het meteen een literaire betekenis. Of ze zich nu aan de werkelijkheid houdt of die vervormt, de literatuur blijft van haar afhankelijk.

In de Holocaust-literatuur komt dat – aldus Dresden – duidelijker naar voren dan waar ook. Want het maakt nogal wat uit of er een roman over een concentratiekamp geschreven wordt in een wereld waarin echte concentratiekampen hebben bestaan, of in de gelukkiger werkelijkheid waarin zij louter zieke hersenspinsels zouden zijn. In het eerste geval wordt een literair 'doen-alsof', dat van iedere realiteit meent te kunnen afzien, een verkapt soort negationisme.

Dit soort romans vormt een grensgeval, maar stelt de vraag wel op scherp. Wat is de verhouding tussen literatuur en realiteit nu écht? Dresden heeft er zwerfend naar gezocht. Hij heeft veel gevonden, maar het laatste antwoord zat daar niet bij.

ISBN 978 90 263 2203 7

© 2009 Ger Groot

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie Sean Macaoui

Foto auteur Clara Groot Crego

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Wommelgem